

Протигазова справа Всеросійського земського союзу в період Першої світової війни

Г. Б. Ковальська

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
Corresponding author. E-mail: alyakova9@gmail.com

Paper received 18.11.16; Accepted for publication 30.11.16.

Анотація. У статті розкрито основні напрями діяльності загальноросійської громадської організації – Всеросійський земський союз, спрямованої на виготовлення протигазів, навчання військ протигазової боротьби та дослідження в царині протигазової справи в період Першої світової війни. Висвітлено роль Земського союзу в удосконаленні протигазів: переходу від марлевих, або «мокрих масок», що могли використовувати тільки проти одного різновиду газів (хлору) до протигазів «Зелінського-Кумманта», здатних поглинати широку гаму отруйних речовин.

Ключові слова: Всеросійський земський союз, протигазова боротьба, протигаз, протигаз «Зелінського-Кумманта».

Газова атака німців у травні 1915 р. застала російську армію зненацька. Несподіваність і невідповідність російських військ призвели до великих втрат. Негайно ж громадські організації, наукові та технічні сили Російської імперії взялися за вивчення способів захисту від газів і постачання армії захисними засобами. Водночас виникла необхідність попереднього ознайомлення військовослужбовців із властивостями газів і способами захисту.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано в наукових розвідках російських вчених Р. Н. Сулейманової [1] та А. Б. Ісаєва [2]. У публікації О. І. Гришина висвітлено роботу М. О. Шилова в період Першої світової війни, який взяв найактивнішу участь в розробленні засобів армійського протихімічного захисту [3]. У сучасній українській історіографії діяльність Всеросійського земського союзу досліджували такі вітчизняні науковці: О. П. Реєнт, О. В. Сердюк [4], О. М. Донік [5], Н. І. Загребельна [6] та П. В. Кліщинський [7]. Водночас, питання допомоги Земському союзу військовим стосовно газової оборони потребує докладного вивчення.

Мета статті – проаналізувати протигазову діяльність Всеросійського земського союзу в період Першої світової війни та з'ясувати його роль у забезпеченні протигазами військових.

Виготовлення протигазів та інших засобів боротьби із задушливими газами Всеросійський земський союз (ВЗС) розпочав ще весною 1915 р. З того часу його протигазова діяльність безперервно розширювалась і була спрямована на: а) виготовлення протигазів, б) навчання військ протигазовій боротьбі і в) дослідження в царині протигазової справи.

Після перших же газових атак із боку німців фронтові комітети союзу і Головний комітет ВЗС енергійно взялися за виготовлення марлевих протигазів простого типу. Водночас Земський союз знаходив способи поліпшення зразка протигазової маски і тимчасово зупинився на марлевому протигазі у вигляді дитячого чіпця з каркасом [8, с. 40]. Марлевий протигаз являв собою пов'язку з багат шаровою марлі, змоченої розчином гіпосульфїту, соди і гліцерину [9, с. 1]. Такі протигазы також називали мокрими масками. Ця маска з незначними змінами була затверджена нарадою при верховному начальнику санітарної й евакуаційної частин як зразок для всіх організацій, що виготовляють протигазы. Головний комітет дуже широко розго-

рнув виробництво масок з окулярами зразка Земського союзу (так званий протигазовий комплект) у Москві, на фронтах і всередині Росії. Більше 50 земств узяли на себе виготовлення протигазів під керівництвом Головного комітету.

Із часом виникла необхідність зосередити все виробництво масок у центрі під його ретельним контролем. У Москві для цієї цілі була організована майстерня з 270 швацькими машинами, де працювало 400 робітників, які випускали до 20 000 протигазів у день.

Хоча «протигазові комплекти» якоюсь мірою і задовольняли потреби газової оборони, все ж вони були недостатньо стійкі: їх могли використовувати тільки проти одного різновиду газу (хлору), і тому ще восени 1915 р., виникла потреба замінити мокру маску сухим універсальним поглиначем [8, с. 40].

Питання про такі протигазы обговорювали в Земському союзі в жовтні 1915 р., і тоді ж протигазова нарада визнала за необхідне перейти на виготовлення сухих протигазів, для чого було вирішено терміново провести на фронті необхідні дослідження, які могли б з'ясувати практичну придатність того або того зразка протигазу. Проте перехід до виробництва сухих протигазів був значно затриманий вищими інстанціями, що віддали виготовленням протигазів. Тільки в кінці квітня 1916 р. в результаті низки виступів наукових і громадських організацій із наполегливими вимогами про необхідність постачання військ сухими протигазами «Зелінського-Кумманта» була надана можливість розпочати масове виготовлення цих протигазів [8, с. 40–41].

Протигаз «Зелінського-Кумманта» – перший спеціальний прилад, що має здатність поглинати широкий спектр отруйних речовин, розроблений проф. М. Д. Зелінським і технологом заводу «Трикутник» (м. Петроград) Е. Куммантом у 1915 р. [2, с. 195]. Він складався з металевий коробки, наповненої особливим способом приготованим вугіллям, і гумовий маски з окулярами. Найбільші труднощі на початку роботи полягали в приготуванні вугілля, оскільки тоді ще не розробили методу його масового виробництва. Для цього були залучені значні наукові та технічні сили Москви.

Земський союз організував приготування вугілля при 1-му московському казенному винному складі, при заводі торгового дому Смирнова та при міському газовому заводі. Істотну допомогу надало в цій справі ак-

цизне відомство і щодо постачання сирого вугілля й інвентарю, і щодо персоналу.

Виготовлення металевих коробок для протигазів здійснювали частково за допомогою малих приватних майстерень, частково за допомогою організованого з цією метою Земським союзом бляшано-механічного заводу, на якому виробляли ще й інші бляшані предмети для його установ. Через відсутність у Москві приміщень для виконання різних робіт, пов'язаних з протигазовою діяльністю Земського союзу, довелося спеціально збудувати 7 великих фанерних бараків, декілька сараїв і малих фанерних бараків [8, с. 41].

На 1 жовтня 1916 р. в управлінні майстерень і заводів відділу протигазів працювало до 2 000 осіб [10, с. 14]. Усього по 20 травня 1917 р. Земським союзом випущено 3 500 000 протигазів «Зелінського-Кумманта» на суму понад 15 000 000 руб. [8, с. 41].

Іншою частиною діяльності Земського союзу в протигазовій справі було навчання військ способам захисту від газів і зокрема навчання користуванню протигазами. Згідно з численними відомостями з фронту було встановлено, що однією з найважливіших перешкод у боротьбі із задушливими газами є невміння солдатів користуватися протигазом. Особливо це стосувалося досить складного з першого погляду протигазу «Зелінського-Кумманта» [8, с. 41–42].

Незважаючи на очевидну необхідність найширшого навчання військ газовій боротьбі та наполегливих вимог про це наукових і громадських організацій, військове відомство не вживало в цьому напрямі ніяких заходів. Спочатку газова секція Земського і Миського союзів, а потім і відділення протигазів Земського союзу визнали своєю обов'язком розпочати навчання військ способам газового захисту своїми силами. Його здійснювали в московському військовому окрузі та на фронті, причому в окрузі цю роботу виконувала колишня газова секція Земміст (у липні 1915 р. Земський союз і Союз міст створили комітет із мобілізації дрібної й кустарної промисловості для забезпечення армії зброєю, спорядженням та обмундируванням), яка також і започаткувала навчання на фронті, але потім цю справу продовжило й розвинуло протигазове відділення Головного комітету ВЗС спільно з фронтовими комітетами.

Діяльність газової секції з навчання військ московського округу почалася в грудні 1915 р. з читання окремих лекцій юнкерам військових училищ і шкіл прапорщиків та офіцерам запасних батальйонів. Його здійснювали доктор медицини П. С. Усов та інші викладачі на вимогу начальників військових училищ або командирів батальйонів.

З квітня 1916 р. було організовано систематичне навчання московського військового округу шляхом підготовки спеціальних військових інструкторів, яких відряджали від бригад у тимчасову військову школу боротьби з газами, засновану наказом командувача військами московського військового округу і організовану газовою секцією Земміст. Перший випуск інструкторів був із 16 офіцерів і 56 нижніх чинів; із них сформували бригадні команди, кожна з яких складалася з 2 офіцерів, 6 нижніх чинів і 1 фельдшера. Газова секція забезпечила їх усіма матеріалами для навчання військ і виконання покладених на них завдань.

Із липня 1916 р. по квітень 1917 р. тимчасова військова школа підготувала 459 офіцерів і 435 нижніх чинів. Така кількість інструкторів дозволила округу перейти до полкової організації навчання військ [8, с. 42].

Усі інструктори отримували від секції видану нею літературу, що стосувалася газової справи, зразки протигазів і діапозитиви для інформування солдатів і офіцерів про газу. За рахунок господарських коштів полків їх забезпечували усіма матеріалами, необхідними для навчання газової справи, як-от: речовинами для вироблення газу (за відсутністю такого у батальйонах), зразками сухих масок та іншим [8, с. 42–43].

Для боротьби із задушливими газами Головний комітет ВЗС доручив відділенню протигазів сформувати загін для навчання військ діючої армії протигазового захисту на Північному і Південно-Західному фронтах [11, арк. 93].

Протигазове навчання на фронті здійснювали рухливі протигазові загони, організовані Головним комітетом ВЗС. Вони склалися з начальників загонів та інструкторів-хіміків, працювали на Північному, Західному та Румунському фронтах і перебували в найближчому віданні відповідних фронтових комітетів ВЗС [8, с. 43]. Так, проф. М. О. Шилов розробив особливу методику навчання особового складу військ, що ґрунтувалася на використанні ізольованих приміщень (наприклад, наметів або землянок), у яких невеликою кількістю газу можна було створювати отруєну атмосферу. Так зване камерне обкурювання виявилось найнаочнішим і дієвим способом протихімічної підготовки військ [3, с. 69]. До 15 лютого 1916 р. проф. М. О. Шилов організував на Західному фронті на кошти Земміста 1-й протигазовий навчальний загін, який розпочав обкурювання. Очевидна користь цієї роботи змусила збільшити число загонів, і до 1 травня 1916 р. на Західному фронті були сформовані 2-й і 3-й протигазові загони. Усі вони працювали під керівництвом М. О. Шилова, і з 1 травня 1916 р. їх утримували на кошти Комітету Західного фронту ВЗС. Кожен загін складався з начальника, декількох інспекторів-хіміків і прикомандированих солдатів. Загони були рухливі, мали власні вагони для пересування по арміях, де розташовувалися в частинах, що підлягали навчанню [12, с. 142]. Мозковим центром була пересувна, прекрасно обладнана лабораторія М. О. Шилова, яку помістили в трьох залізничних вагонах і при необхідності переміщували уздовж прифронтної смуги. Лабораторія мала усе необхідне не лише для звичайних випробувань і аналізів, але й для серйозних наукових досліджень; також у її розпорядженні була майстерня для ремонту протигазів [3, с. 69].

Згодом сформували 4-й, 5-й, 6-й і 7-й загони. Окремі з них працювали в тилу, навчаючи запасні частини військ Західного фронту, і восени 1916 р. на фронті залишили 3-й, 5-й, 6-й і 7-й загони, а 1-й, 2-й і 4-й остаточно перевели в тил, і управління ними передали Відділенню протигазів Головного комітету ВЗС. До того ж часу загальне ознайомлення армії з протигазовою обороною виявилось здебільшого закінченим і фронтові загони, окрім 3-го, який залишився рухливим, розбили на протигазові пункти, прикомандировані до штабів дивізії, що перебували на позиціях. Інструктори-хіміки на цих пунктах не

лише навчали війська способів протигазової оборони, але й стежили за справністю протигазового спорядження і влаштували майстерні для ремонту протигазів [12, с. 142].

17 серпня 1917 р. уперше була відкрита двотижнева солдатська школа для підготовки інструкторів-монтерів з ремонту сухих протигазів. У школу з'їхалися близько 50 солдатів; із них 22 від запасних частин московського військового округу, інші із запасних полків Західного фронту, розташованих у тих місцях, де перебували протигазові загони навчально-фронтового підвідділу об'єднаних газової секції Земліста і відділу протигазів Земського союзу. Заняття в школі склалися з двох циклів. На першому тижні солдатів навчали ремонтувати металеву частину протигаза (паяння, набивання вугіллям, збирання, фарбування та інше), на другому – каучукову маску. Посвідчення про закінчення школи отримували тільки ті солдати, які представляли визначений мінімум самостійно відремонтованих протигазів і зуміли виконати завдання, поставлені випробувальною комісією.

Улітку 1917 р. була виявлена мала продуктивність роботи протигазових загонів, що стало наслідком розрухи в армії, небажанням солдатів навчатися і відсутністю маршевих рот, а також недостатньо серйозного ставлення до питань газової оборони керівних осіб. З метою підняти рівень діяльності загонів і з'ясувати усі пов'язані з цим непорозуміння, навчально-фронтовий підвідділ об'єднаних газової секції Земліста і відділу протигазів Земського союзу активно співпрацював із завідувачем коштами хімічної боротьби й інспектором військ Західного фронту [13, с. 111].

Не обмежившись вищезазначеними заходами щодо організації боротьби з протигазовими атаками, Головний комітет ВЗС вирішив пропагувати роботу свого уповноваженого, проф. М. О. Шилова, який спроектував апарат для зручного й рівномірного розпилювання задушливих газів із циліндрів, де їх зберігали. Такий апарат був створений у 1915 р. Після його попередньої апробації були здійснені польові випробування з випуском газу [14, с. 50]. Перші з них успішно відбулися 1 жовтня 1915 р. в Москві в присутності комісії від військово-технічного відділу Всеросійського союзу міст і чинів штабу московського військового округу, чим привернули увагу військових. Було вирішено повторити випробування на полігоні під Петроградом, причому в присутності молодшого брата царя, Великого князя Михайла Олександровича [15, арк. 70–70 зв.]. Після підготовчих робіт 24 жовтня 1915 р. воно успішно відбулося в Петрограді під керівництвом М. О. Шилова [15, арк. 68–73 зв.]. Вдалі результати дослідів газової атаки із застосуванням сконструйованих М. О. Шилівим газових батарей стали підставою, щоб відправити його в діючу армію для ознайомлення військових з умовами газової атаки на фронті та для підбору персоналу й організації загонів активної газової боротьби [14, с. 50].

Головний комітет ВЗС організував також метеорологічні загони для попередження військ про можливу газову атаку [16, арк. 3 зв.]. Їх створювали в частинах армій Північного, Західного і Румунського фронтів [8, с. 43]. Попереджаючи про газонебезпечний вітер, метеорологи-спостерігачі давали можливість військам підготуватися до захисту; якщо ж метеорологічні дані свідчили про неможливість атак, то не було потреби задіювати особливі заходи захисту. У квітні 1916 р. газовою секцією Земліста і представниками військово-метеорологічного управління вироблено план облаштування передової метеорологічної служби, і в червні 1916 р. на Західному фронті було розміщено 20 метеорологів-спостерігачів, підготовлених в Москві проф. Е. С. Лейстом [12, с. 142]. Повного метеорологічного обладнання всього Західного фронту вдалося досягти лише в червні 1917 р. Метеорологічна та протигазова служби перебували у віданні Комітету Західного фронту Всеросійського земського союзу (Комітет ЗФ ВЗС).

1 серпня 1916 р. після постанови Комітету ЗФ ВЗС при технічному управлінні заснований відділ протигазів, у відання якого під загальним керівництвом проф. М. О. Шилова перейшли протигазові загони та метеорологічна служба. Комітет Західного фронту затвердив кошториси і штати з тим розрахунком, щоб в кожній дивізії фронту, були, крім інструктора-хіміка і метеоролога-спостерігача, посади начальників метеорологічних загонів для керівництва роботою дивізійних метеорологів-спостерігачів. Також розширили метеорологічну станцію в Мінську і з'єднали з дослідною станцією та газовим полігоном, укомплектованим на загальні кошти відділу протигазів і військово-метеорологічного управління. Ці установи слугували для підготовки персоналу і проведення дослідів.

Відділ протигазів, окрім канцелярії та гуртожитку для тих, хто приїжджав із фронту, мав у Мінську ще й дослідну метеорологічну станцію та протигазову майстерню, у якій працювали до 75 осіб майстрів і робітників. На фронті в його віданні були 5 протигазових загонів, кожен із яких складався з начальника та 12 інструкторів-хіміків; 3 метеорологічні загони, де також був начальник та 11 метеорологів-спостерігачів [12, с. 143].

Отже, діяльність Всеросійського земського союзу була спрямована на виготовлення протигазів, навчання військ протигазової боротьби та дослідження в царині протигазової справи. Однак уся його діяльність щодо навчання військ захисту від задушливих газів і організації з цією метою метеорологічної служби протікала за край несприятливих зовнішніх умов, зокрема на Південно-Західному фронті не вдалося добитися надання потрібної кількості кредитів на організацію загального навчання військ газовому захисту. За час свого існування протигазові загони ВЗС навчили декілька мільйонів військових і значною мірою завдяки цьому газові атаки на фронтах мали порівняно малу кількість жертв.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сулейманова Р. Н. Деятельность местных комитетов Всероссийского союза городов, Всероссийского земского союза, благотворительных организаций и населения Уфимской губернии в годы I мировой войны / Р. Н. Сулейманова // Вестник Челябинского государственного университета : науч. журнал. Сер. История. – 2014. – № 12 (341). – Вып. 60. – С. 53–57.

- Исаев А. Б. Первая мировая война в записках учителя из г. Алатыря И. Н. Краснова / А. Б. Исаев // Первая мировая война в истории народов Поволжья : материалы межрегиональной научно-практической конференции, 24 октября 2014 г., г. Чебоксары / Чуваш. гос. ин-т гуманитар. наук, Гос. ист. архив Чуваш. Респ. ; [сост., отв. ред. Ю. В. Гусаров]. – Чебоксары : ЧГИГН, 2015. – С. 182–197.
- Гришин А. И. Николай Шилов. В отравленном дыму / А. И. Гришин // Человеческий капитал и профессиональное образование. – 2014. – № 3. – С. 54–69.
- Реент О. Перша світова війна і Україна / О. Реент, О. Сердюк. – Київ : Генеза, 2004. – 473 с.
- Донік О. М. Всеросійський земський союз в Україні: структура, напрями та результати діяльності / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 22–37.
- Загребельна Н. І. Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Н. І. Загребельна. – Київ, 2004. – 20 с.
- Кліщинський П. В. Громадсько-благодійна робота підрозділів Всеросійського земського союзу у Правобережній Україні в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.) / П. В. Кліщинський // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Вип. 5 : На пошану професора М. Б. Петрова. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С. 116–124.
- Противогазовое дело в земском союзе // Всероссийский земский союз помощи больным и раненым воинам. Известия Главного комитета. – М., – 1917. – № 64–66. – С. 40–44.
- Описание противогазовых повязок и масок, имеющихся в действующих армиях 1915 г. – Смоленск, 1915. – 10 с.
- Всероссийский земский союз. Главный комитет. Учреждения Всероссийского земского союза. Октябрь 1916 г. – М., 1917. – 66 с.
- Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАУК). – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 3401. – 145 арк.
- Краткий обзор деятельности Всероссийского земского союза на Западном фронте 1915 – 1917 гг. – М., 1918. – 228 с.
- Отдел противогазов // Всероссийский земский союз помощи больным и раненым воинам. Известия Главного комитета. – М., – 1917. – № 67–69. – С. 111.
- Всероссийский земский союз. Главный по снабжению армии комитет. Очерк деятельности. 10 июля 1915 г. – 1 февраля 1916 г. – М., 1916. – 65 с.
- Российский государственный военно-исторический архив. – Ф. 2000. – Оп. 2. – Д. 2037. – 102 л.
- ЦДАУК. – Ф. 715. – Оп. 1. – Спр. 3314. – 4 арк.

REFERENCES

- Suleymanova R.N. The activity of local Russian Union of cities, the Russian Zemskyi Union, charity organizations and the population in the province of Ufa During the World War I / R.N. Suleymanova // Vestnik Chelyabinsk state-owned university, scientific magazine. Avg. History. – 2014. – № 12 (341). – Vol. 60. – P. 53–57.
- Isaev A.B. The World War I in the notes of the teacher from Alatyry I.N. Krasnova / A.B. Isaev // The first World War in the history of the peoples from Povolzhia, the materials of international scientific conference, 24 October 2014, Cheboksary / Chuvash. State In-t of Humanitar. Sciences, Gos. ist. Archive Chuvash. Rep. ; [Comp., Otv. Ed. Yu.V. Gusarov]. – Cheboksary : СННУНН, 2015. – P. 182–197.
- Grishin A.I. Nikolay Shilov. In intoxicate household / A.I. Grishin // Human capital and Professional education. – 2014. – № 3. – P. 54–69.
- Reient A. The First World War and Ukraine / A. Reient, A. Serdyuk. – Kyiv: Genesis, 2004. – 473 p.
- Donik A. The Russian Zemskyi Union in Ukraine: structure, trends and results of operations / A. Donik // Ukrainian historical journal. – 2014. – № 3. – P. 22–37.
- Zagrebelska N. The public humanitarian organizations in Ukraine during World War I : Author. Thesis ... candidate. hist. sciences : 07.00.01 / N. Zagrebelska. – Kyiv, 2004. – 20 p.
- Klishchynskiy P. Public and charitable work of the Russian Zemskyi Union at the Right-Bank of Ukraine during the First World War (1914 – February 1917) / P. Klishchynskiy // Visnyk of Kamenetz-Podilsk National University named after Ivan Ohienyenko. Historical sciences. – Vol. 5 : In honor of Professor N. B. Petrov. – Kamenetz-Podilsk, 2012. – P. 116–124.
- Gas-protection act in Zemskyi Union // Russian Zemskyi Union assistance to sick and wounded warrior. The Main Proceedings Committee. – M., – 1917. – № 64–66. – P. 40–44.
- Description of gas-protection masks, which have the army in 1915. – Smolensk, 1915. – 10 p.
- The Russian Zemskyi Union. Chief committee. The Russian Zemskyi Union establishment. October, 1916. – M., 1917. – 66 p.
- Central State Historical Archive in Ukraine, Kyiv (hereinafter – TSDIAUK). – F. 715. – Op. 1. – conjugation. 3401. – 145 pages.
- Brief review of the Russian Zemskyi Union in the West front 1915 – 1917. – M., 1918. – 228 p.
- Division of gas-masks // Russian Zemskyi Union assistance to sick and wounded warrior. The Main Proceedings Committee. – M., – 1917. – № 67–69. – P. 111.
- The Russian Zemskyi Union. Army chief supply committee. Essay. 10 July 1915. – 1 February 1916. – M., 1916. – 65 p.
- Russian State Military-Historical Archive. – F. 2000. – Op. 2. – D. 2037. – 102 pages.
- TSDIAUK. – F. 715. – Op. 1. – conjugation. 3314. – 4 pages.

Gas-protection act of Russian Zemskyi Union during the World War I

Kovalska H.

Abstract. The article describes the main activities of public organization – the Russian Zemskyi Union, aimed at making gas masks, gas-protection training of troops and research in the field of gas-protection act during the First World War. It was shown the role of the Zemskyi Union how to improve gas-masks: the transition from gauze, or «wet masks» that can be used only against a variety of gases (chlorine) to the masks «Zelinsky-Kummanta» that can absorb a wide range of toxic substances.

Keywords: the Russian Zemskyi Union, gas-protection training, gas-mask, gas-mask «Zelinsky-Kummanta».

Противогазовое дело Всероссийского земского союза в период Первой мировой войны

Г. Б. Ковальская

Аннотация. В статье раскрыты основные аспекты деятельности общероссийской общественной организации – Всероссийский земский союз, направленной на изготовление противогазов, обучение войск противогазовой борьбе и исследования в области противогазового дела в период Первой мировой войны. Освещена роль Земского союза в совершенствовании противогазов: перехода от марлевых, или «мокрых масок», которые могли использоваться только против одного рода газов (хлора) до противогазов «Зелинского-Кумманта», которые были способны поглощать широкую гамму ядовитых веществ.

Ключевые слова: Всероссийский земский союз, противогазовая борьба, противогаз, противогаз «Зелинского-Кумманта».